

dian state, a general flourishing of representative and other institutions, new concentrations of wealth, and, to cap all, a remarkable surge of activity in the arts and in religious and intellectual life. In the face of all this, one wonders if there really was a depression in this area in the late middle ages.

It would be invidious and foolish to try to appraise the individual contributions to a composite work of this kind in detail in a single review, but a few brief remarks may not come amiss. The opening section, on agriculture, which is interesting but tantalizingly brief and generalized, is followed by a discussion of demography and social change. This is a judicious and well-presented review of the available evidence; it is new and of considerable value. The section on trade and industry which follows it suffers from a certain compression evidently due to lack of allotted space, and this is even more apparent in the chapter on finances, which indeed, especially on public finance, it driven towards superficiality. But this is made up for in part by the invaluable dozen pages on ships and the fishery which follow. On the Burgundian state, subject of several different contributions, we have concise up-to-date expositions of the existing state of knowledge; nothing very new here. On the other hand the accounts of developments in law, and of representative institutions, bring together material which is not so well known in a new way.

Much of the rest of the volume is more a question of logging facts than describing historical developments. This is due to the very nature of the work. What else can one do with a few pages on painting, a few on music, on tapestry, sculpture and so on? The work tends to become a mere catalogue. And inevitably the same is even truer of the part dealing with the political history of the various states or principalities, ten in all, which sooner or later, in one way or another, were swallowed up into the Burgundian state. Each has a few pages allowed to it, for a hundred years of history.

The volume ends with a quite full section on church and religious life which exemplifies the problems of a work of this kind. Unlike Mark I of the *Algemene geschiedenis*, whose third volume devoted thirty pages to this subject all by the same hand, in Mark II the seventy pages allotted have been contributed by six different authors. One short but notable contribution to an earlier part of the book deserves mention, the chapter on the production and dissemination of books, including printed books.

In sum, this is a well-conceived and worth-while project, and Volume IV will surely not be found to lag behind the others in any important respect. Its publishers, editors and contributors all deserve congratulation and will earn the thanks of future generations of users and readers. That is, until someone dreams up Mark III of the *Algemene geschiedenis*.

Richard Vaughan

C.H.A. Broos, e.a., ed., *Nederlands kunsthistorisch jaarboek. Lucas van Leyden. Studies*, XXIX (Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 1979, viii + 528 blz., ill., f150,-, ISBN 90 228 4432 3).

Het Nederlands kunsthistorisch jaarboek voor het jaar 1978 is geheel gewijd aan Lucas van Leyden, in aansluiting op de twee belangrijke tentoonstellingen uit dat jaar, respectievelijk gewijd aan het grafisch werk (Rijksprentenkabinet) en het 'Laatste Oordeel' (Lakenhal), en de verschijning van een nieuwe monografie over de kunstenaar van de hand van Rik Vos. Het werd ook wel weer eens tijd om het werk van Lucas van Leyden letterlijk en figuurlijk onder de loep te nemen, en dat is ook precies wat een team van kunsthistorici en restaurateurs in de zeven studies van dit jaarboek heeft gedaan. De bijdragen zijn van uit-

eenlopende aard en verschillen ook zeer in omvang, maar zij hebben gemeen dat zij nieuwe onderzoeksresultaten van niveau brengen in een aantrekkelijke vorm: goed geschreven, met weinig overlappingsen, veel uitstekend toegelichte illustraties.

Het werk opent met een omvangrijke bijdrage van J.P. Filedt Kok, getiteld 'Underdrawing and Other Technical Aspects in the Paintings of Lucas van Leyden'. Technische informatie omtrent Lucas' werkwijze wordt hier verweven met een verhandeling over zijn stilistische ontwikkeling en de plaats van zijn wijze van schilderen in de geschiedenis van de Nederlandse en Vlaamse schilderkunst in de vijftiende en zestiende eeuw. Het stuk, dat steunt op een omvangrijk onderzoek, is, ofschoon technisch, ook voor de niet-kunsthistoricus verhelderend en boeiend.

Peter Parshall levert een betrekkelijk kort, maar substantieel stuk over de verhalende stijl van Lucas van Leyden, voornamelijk in zijn religieus geïnspireerde werk. Hij laat zien hoe de kunstenaar het element 'tijd' gebruikte om het godsdienstige en moraliserende verhaal in het kunstwerk vast te leggen: 'the emergence of pictorial narrative with a moralizing cast reflects an almost colloquial fascination with matters of human interest' (230). Het grote succes van Lucas' grafisch werk in de zestiende eeuw wordt mede verklaard door deze narratieve stijl.

Een belangwekkende iconografische verhandeling van Larry Silver en Susan Smith heeft tot titel 'Carnal Knowledge. The Late Engravings of Lucas van Leyden'. Deze late gravures kunnen volgens de auteurs vanwege de thematiek, de nadruk op het vrouwelijk naakt en de iconografische achtergronden als een apart stadium in Lucas' werk worden beschouwd. Essentieel zou hierbij de spanning zijn tussen de Italianiserende, 'moderne' vorm en de moralistische, 'middeleeuwse' thematiek, die te maken zou hebben met 'an ambivalence in Lucas' attitude towards the nude as a subject reflecting a characteristically Northern, fundamentally troubled view of the relationship between flesh and spirit, a view found to a much less degree in his Italian sources' (244). Ik weet niet of hier niet wat te gemakkelijk wordt omgesprongen met de bekende polen 'middeleeuws' versus 'modern', 'Noord' versus 'Zuid'. Die vlieger gaat trouwens helemaal niet op voor een werk als de ook hier besproken 'Hemelse Venus' (1528). Overigens niets dan lof voor het diepgravend iconografisch onderzoek en de heldere presentatie van de these.

Uit Leningrad komt de bijdrage van N. Nikulin over het drieluik 'De genezing van de blinde van Jericho'; een kort verslag van de toestand waarin het werk nu verkeert, de bevindingen tijdens recente onderzoekingen ervan, en een beschrijving van de lotgevallen van het kunstwerk en de veranderingen die het daarbij heeft ondergaan. Op Nikulins stuk volgt een zeer interessante en gedetailleerde verhandeling van een team auteurs, met de restaurateur P.F.J.M. Hermesdorf voorop, over het onderzoek en de restauratie van het 'Laatste Oordeel' (Lakenhal). Het uitstekend gepresenteerde illustratiemateriaal en de in een appendix afgedrukte documenten aangaande het werk dragen veel bij tot het genot en het begrip van de lezer.

Het jaarboek gaat dan verder met twee stukken van geheel andere aard: een catalogus van tekeningen van Lucas van Leyden (met een korte inleiding) van de hand van Wouter Kloek, en een uitgebreid becommentarieerde Engelse vertaling van de aan Lucas van Leyden gewijde passage in Karel van Manders *Schilderboek* door Rik Vos, waarbij de Nederlandse tekst steeds op de tegenoverliggende pagina van de vertaling is gefotografeerd. Het jaarboek wordt afgesloten met een nuttig overzicht van tentoonstellingen en recente publicaties over Lucas van Leyden, door J.P. Filedt Kok.

Zo is het jaarboek een leerzame bundel geworden die het kunsthistorisch onderzoek omtrent de Leidse kunstenaar op allerlei manieren verder heeft geholpen. In het voorwoord

RECENSIES

merkt de redactie op dat er na de tweede wereldoorlog wat betreft de bestudering van Lucas van Leyden niet veel is gebeurd: 'Friedländer's publications in particular proved to be, apart from a monument to Lucas, a barrier over which it was difficult to climb' (vi). Het ziet er nu naar uit dat de kunsthistorici deze horde met succes hebben genomen.

Nicolette Mout

F. Petri, ed., *Kirche und gesellschaftlicher Wandel in deutschen und niederländischen Städten der werdenden Neuzeit* (Städteforschung A,X; Keulen-Wenen: Böhlau, 1980, xviii + 304 blz., DM94,-, ISBN 3 41205079 2).

Deze publikatie van het Institut für vergleichende Städtegeschichte in Munster bevat een aantal ook voor de Nederlandse geschiedenis belangrijke bijdragen, te weten van de hand van J.J. Woltjer, R. van Roosbroeck en H. Schilling. Eerstgenoemde auteur, die ook aan een conferentie in 1976 heeft deelgenomen waaruit dit boek in hoofdzaak is voortgekomen, geeft onder de titel 'Stadt und Reformation in den Niederlanden' een nuttige samenvatting van de zienswijzen op hervorming en opstand die ons uit andere geschriften van hem mede bekend zijn (155-167). Hierop volgt de bijdrage van een veteraan der Nederlandse geschiedbeoefening, Robert van Roosbroeck, auteur van het in 1930 verschenen werk *Het wonderjaar te Antwerpen (1566-1567)* en medewerker aan vele latere publikaties. Eerlijkheidshalve dient gezegd dat de lectruur van dit artikel: 'Wunderjahr oder Hungerjahr? - Antwerpen 1566' (169-196) wat tegenvalt. Veelvuldig puttend uit het reservoir van zijn eerdere geschriften biedt de schrijver een verhaal dat zich niet altijd kenmerkt door een even ordelijke samenhang. De fase van de slag bij Oosterweel in maart 1567 wordt bijvoorbeeld weinig overzichtelijk gebracht (189 vlg.). Maar vooral stelt dit stuk teleur omdat Van Roosbroeck, in wezen voortdurend op weinig overtuigende wijze polemiseert tegen de visie die E. Kuttner heeft neergelegd in zijn boek *Het hongerjaar 1566*. Dit werk van 1949 wordt ten onrechte door deze auteur op 1941 gedateerd (170): de omstandigheden van dat jaar lieten een Duitse politieke vluchteling in Nederland niet toe om te publiceren! Daarbij ontaardt de bestrijding van zijn zijde eigenlijk in een woordenspel, daar hij zelf toch evenzeer de betekenis van sociaal-economische factoren moet erkennen. Er is op Kuttner sinds de verschijning van zijn werk, dat toch over het geheel als een opmerkelijke prestatie van een niet-historicus is beschouwd, subtielere en doeltreffender kritiek geleverd dan deze, die overigens nergens naar het boek zelf verwijst. Aan het slot (195) richt de schrijver zich dan met name tegen Van der Wee en diens visie op de aansluiting van de lagere klassen bij de middengroepen in 1566 (hier geldt het een voorbeeld van een gezaghebbende correctie op Kuttner).

Zeer positief valt de waardering uit voor de studie van Heinz Schilling over 'Religion und Gesellschaft in der calvinistischen Republik der Vereinigten Niederlande' (197-250). De auteur heeft reeds eerder bewezen op het terrein van de Nederlandse geschiedenis deskundig te zijn en toont dit hier opnieuw met deze verhandeling over een zo gecompliceerde en delicate materie. Het gaat allereerst om het probleem van de verhouding van staat en kerk in de typisch Nederlandse omstandigheden van de Republiek der zeventiende eeuw, waarbij het karakter van de gereformeerde kerk als publieke kerk en de mate van godsdienstige tolerantie aan de orde komen. Vervolgens is er een speciale onderzoeking naar het burgerlijk huwelijk als instelling en de positie van de vroedvrouwen en tenslotte wordt de betekenis van het presbyteriaal-synodale model van kerkbestuur onder de loep genomen.

Schilling legt bij dit alles een grondige beheersing aan de dag van de Nederlandse literatuur en gepubliceerde bronnen op dit gebied. Door een relativerende beschouwingwijze